

AZ OTTHONLÉT ELBESZÉLHETŐSÉGE MÁRAI SÁNDORNÁL

A Béke Ithakában és a Föld, föld!... című művek narratológiai elemzése

Jelige: otthonlét

Márai életművéből két szöveget választottam ki elemzésre. Mindkettő 1952-ben íródott, még mielőtt Márai elhagyta volna Európát, vagyis még az amerikai emigráció előtt. Ez a két mű nem elsősorban az országgal, mint földrajzilag behatárolható hazával történő kapcsolat megszakításként olvasható, hanem egy új világrend kialakulásának hajnalán, a régi idők visszaidézése és az újhoz való viszonyulás meghatározásaként. A két szöveg közül az egyik a mitikus európai hagyományok világába visszavezetve, a másik a közelmúlt eseményeire reflektálva teszi ezt meg. Ez a két regény a *Béke Ithakában*¹ és a *Föld, föld!...*²

A *Béke Ithakában* teljes egészében fikciós mű, Odüsszeusz kalandjainak továbbírása, annak megnyilvánulása, miként éled újjá a 20. században az örök utazó mítosza. Több kísérlet született már korábban is az Odüsszeia folytatására (megjelenik ez a motívum többek között Dante *Isteni színjátékában* is), de ezek többnyire csak töredékes formában maradtak fenn. A töredékeken kívül azonban a magyar- és világirodalom számos alkotásában felbukkan valamilyen formában a történet egy epizódja, szereplője. A XX. században James Joyce *Ulysses*³ című nagyregénye a legismertebb, de megjelenik a magyar irodalomban is,⁴ többek között Babits Mihály *Odysseus és a szirének* című novellájában és Móricz Zsigmond *Odüsszeusz bolyongásai* című drámájában is.⁵ Képzőművészeti alkotásokon is gyakran megjelenő téma volt Odüsszeusz élete,⁶ emellett zenéi feldolgozások is születtek a műnek, és 1905-től kezdődően az eposz megfilmesítései is megindultak.⁷ Ebbe a hagyományba épül be Márai regénye is, amely az Ulysses hazatérése után történt eseményeket a történet három szereplőjének nézőpontjából tárja elénk. Ezzel szemben a *Föld, föld!...* című művét a szerző „visszaemlékezés-ként” aposztrofálja, és a második világháború utolsó éveit, illetve a háborút követő évek magyarországi eseményeit saját szempontjából vázolja fel. Ez az egyéni nézőpontból ábrázolt történelem köszön vissza a magyar irodalomban többek között Kertész Imre *Sorstalanságában* is, illetve még korábban, Illyés Gyula *Puszták népe* című művében is.

Dolgozatomban arra keresem a választ, az irodalmi alkotás folyamatában milyen módon jelenik meg a szerző, illetve mennyire a szerző az, akinek a hangján megszólal a szöveg. Egy Márai Sándor számára fontos – így feltehetően több helyen is felbukkanó – motívumon,

¹ MÁRAI Sándor: *Béke Ithakában*, Szombathely, Helikon, 2008.

² MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...*, Akadémiai, Helikon, 1991.

³ Márai olvasta Joyce *Ulysses* c. művét, de nem volt jó véleményrel róla. (Vö. MÁRAI Sándor, *Olvasmány* = M. S., *Írók, költők, irodalom*, Helikon, 2002, 188-190.)

⁴ RITOÓK Zsigmond ír arról, hogy a magyar irodalomban a XX. századig ritkán választották témaként a görög és római mítoszokat. A XX. században a mítoszt nem pusztán forrásként, hanem formaként tekintették és használták. (RITOÓK Zsigmond, *Márai és Homéros: Jegyzetek a Béke Ithakában-hoz*, Holmi, 2002/5, 564.)

⁵ Ezeken kívül számos világirodalmi alkotás foglalkozik még ezzel a témával, vö. Elisabeth FRENZEL, *Stoffe der Weltliteratur: Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher längsschnitte*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1992, 587–594.

⁶ Legkorábban az archaikus vázákon, pompeji freskókon, majd a reneszánsz (Pinturicchio) és manierista (D. Dossi, Pellegrino Tibaldi) képzőművészek munkáiban jelenik meg a történet valamelyik részlete.

⁷ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1975, IV, 579.

az otthonlétén keresztül vizsgálom meg, hogy a regény fikcionalitása felülírja-e a valóság reprezentációját.

HORIZONTÁLIS HAZA

A haza hétköznapi értelemben egy földrajzilag behatárolható, topográfiai egység; megszokott és elfogadott nézet, hogy minden ember a szülőföldjét tekinti hazájának, olyan helynek, amelyet sajátjának érez, ahol otthon érzi magát. Ezt írja felül Márai Sándor, mikor a haza fogalmát nem egy földrajzilag behatárolható területre korlátozza, és felhívja arra a paradoxonra a figyelmet, ami a modernség egyik fontos tapasztalataként is felfogható és a XX. századnak abból az alap tapasztalatából indul ki, hogy szülőföldünkön is érezhetjük magunkat idegennek. A II. világháború után Magyarország – és ezzel párhuzamosan Európa is – megváltozott, idegenné vált Márai számára. Ezt az idegenséget oldja fel az önkéntes száműzetéssel, ami nem szokatlan lépés részéről, hiszen a magyar történelem eseményei nem egyszer kényszerítették ilyen lépésre az írókat. (Így – a teljesség igénye nélkül – Mikes Kelemen, Jósika Miklóst vagy akár Kassák Lajost is megemlíthetjük, mint akik pályájuk egy részét az ország határain kívül kényszerültek tölteni.)

Márai első emigrációjából visszatért Magyarországra, és tudjuk, hogy az 1956-os forradalom hírére is vissza utazott Európába, hogy ha bekövetkezik a változás, hazatérhessen. Tudjuk, hogy a ragaszkodás elsősorban a magyar nyelvnek szólt, de nem kizárólagosan. *Halotti beszéd*⁸ című versében is felidéződik – a sok irodalmi és nyelvi utalás mellett – a Margit-sziget és a Mikó utcai gesztenyefák, de a *Föld, föld!*... elbeszélője is végigjárja Budapestet az emigráció előtt. A Gránit-lépcső, Kosztolányi háza, a Dísz tér, a Margit-sziget, és még sok olyan helyszín jelenik meg, melyek Márait arra emlékeztetik, hogy otthon van. Nem önmagában a helyek jelölik ki a hazát, de mégis, ezek is hozzátartoznak, emlékeket idéznek föl, és így nehéz elhagyni őket: „A szükségalakás erkélyéről Gül Baba sírjára lehetett látni, a rózsadombi kertekre. És messzebb, két házsor között, a mélyben, a Dunára. A folyó két partján terült el az ország: ezt már nem lehetett látni az erkélyről, de mindegyre érezni, szagolni lehetett, mintegy belélegezni, ahogy a tengert lélegzi be az ember, akkor is, ha nem él közvetlenül a parton.”⁹ A fenti szövegrészlet érdekessége, hogy Márai felsorolásában megjelenik egy olyan építészeti emlék, melyet egy korábbi megszálló hatalom idegen kultúrája hozott létre (Gül Baba sírja); és beépülve a magyarság tudatába az otthonlét egyik emblematisztikus helyeként lesz számon tartva, miközben célja pont az, hogy az idegen kultúra terébe beékelődve megkerülhetetlenül, évszázadokig jelen legyen. Hasonlóan ehhez, a Duna sem teljes egészében magyar folyó, több

⁸ MÁRAI Sándor, *Halotti beszéd* = M. S. *Halotti beszéd: Összes versek*, Debrecen, Helikon, 2010, 258–260.

⁹ *Föld*, 255.

másik nemzet földrajzi identitásának is szimbóluma lehet, hiszen Európa második leghosszabb folyójaként Magyarországon kívül nyolc közép- és dél-európai országon is átfolyik.

A tájtárgyaknak is van tehát szerepük az otthonosság érzésében, de a szülőföldhöz való ragaszkodás nem csak fizikai valóságdarabkákhoz való kötődés, ehhez kapcsolódik egy mélyebb, lelki eredetű kötődés is, mely részben az emlékeiben szereplő helyszínek miatti ragaszkodásból vezethető le. A nyelvi és kulturális közösség a magyarsággal tartja vissza végső soron Márait az elmeneteltől. Magányos nemzetként írja le a magyart, hiszen Európában a sok egymással nyelvi rokon nemzet között egyedül áll. Ez a magányosság egy olyan kulturális közösséget teremt, ami az európai kultúra kicsit megváltoztatott, sajátosan magyar vonásokkal felruházott megvalósulásában érhető tetten, ami nem csak a szellemi, hanem a fizikai valóságban is visszaköszön többek között épületek, viselkedéskódok formájában, melyek az ország elhagyásával elvesznek Márai számára. A haza eltolódása már egyszer érintette Márait, a trianoni határok meghúzásakor, Kassa, a szülőváros elcsatolása révén. Akkor azonban a nyelvi és kulturális közösséggel nem kellett szakítania. Az emigrációt megelőző években megtett mindent, hogy ez most is elkerülhetővé váljon: „Mégis, nem akartam elmenni Magyarországról. Másfél éven át éltem még Budapesten. Ez a tizenhét hónap volt életem legkülönösebb, titokzatosabb életszakasza: ebben a másfél évben megismerkedtem Magyarországgal. ... Mert (most tudtam meg) addig nem ismertem az országot. Csak ott születtem és aztán éltem ott.”¹⁰ Ugyanúgy, ahogy Ulysses „félt, hogy hazakerül Ithakába”¹¹, a *Föld, föld!*... elbeszélője akkor kezdett félni, mikor a vonattal áthaladt az országhatáron, és tudatosult benne, hogy valami végérvényesen megváltozott, szabad lett. Szabad, minden kötöttségtől mentes, hiszen már nem tartozott sehova. Megszűnt az a biztonságérzet, amelyet a földrajzi határok adtak, csak a nyelv láthatatlan, bizonytalannak tűnő köteléke maradt meg.

A szülőföldhöz való kötődés problémáját a *Béke Ithakában* című regény is tematizálja. Ulysses nem akart visszatérni Ithakába. Homérosz eposzának ismeretében azt is tudjuk, hogy elmenni sem akart onnan, és ezt Pénélopé elbeszélésében is alátámasztva látjuk: „– Nem akartam elmenni – kiáltotta –, emlékezz! Amikor eljöttek és hívtak, itthon akartam maradni.”¹² A szülőföldhöz való ragaszkodás azonban valahol megszakad a történet folyamán. Az előének utolsó sora a hazatéréstől való félelmet közvetíti felénk. Nem tudhatjuk, hogy hol történt a váltás Márai történetében, de Dömötör Vilmos felveti annak a lehetőségét, hogy az Ulyssesben végbemenő változást a szirének éneke okozza.¹³ Ezt az állítást támasztja alá egy

¹⁰ *Föld*, 254.

¹¹ *Béke*, 5.

¹² *Béke*, 50.

¹³ DÖMÖTÖR Vilmos, *Az emigráció két útja: Márai Sándor Béke Ithakában és San Gennaro vére*, Studia Caroliensia, 2009/4, 129-153.

másik mű, Babits Odysseus és a szirének című novellája is.¹⁴ Mindenképpen érdekes ez a felvetés, hiszen Márai Ulysses története itt kezdődik, a hazával való kapcsolat megszakadásában. Ulysses hazatér, de nem tud maradni. Egész hátralévő életét utazással tölti, melyet minden narrátor mással magyaráz. Pénélopé azt mondja, hogy Ulysses hazája a tenger volt, illetve, hogy szegényesnek találta Ithakát, ezért nem tudott otthon maradni. Télemakhos elbeszélése szerint Ulysses nem tudott semmit megtartani, hazáját is így vesztette el, Hermész pedig beteges kényszernek tartja utazásait. Bármilyen legyen is a valós ok, az nem derül ki, de azt tudjuk, hogy Ulysses még egyszer, meghalni hazatért vándorlásai után.

A szülőföld az a hely, ahová meghalni térhet csak vissza az ember, ezt mondja el Ulysses története, és Márai is erre utal naplójában: „Visszamehetek, de csak úgy, mint Balázs Béla és az öreg Ignotus, akik egy napon hazamentek meghalni.”¹⁵ A szülőföldön nem lehet boldogan élni, mert észreveszünk olyan hibákat, melyekkel nem akarunk együtt élni, melyek elől el akarunk menekülni. De abban a pillanatban, ahogy elmegyünk, ellenállhatatlanul kezd el vonzani vissza. Ez a vonzás a halál előtt teljesedik ki. Senki nem szeretne idegenben meghalni. Ulysses hazatért a halála előtt: „Igen, haza akart térni Ithakába. Amikor úton volt, azt mondom, nem akar előbb meghalni, csak amikor megint látta az otthon füstjét. És végül csakugyan hazajött Ithakába, meghalni. (...) A pillanatban (...) csakugyan itthon volt Ulysses Ithakában. A halál pillanatában, az utolsó pillanatban a miénk volt, családjáé és az ithakai népé. Ez volt az egyetlen pillanat, amikor föltétlenül és minden következménnyel ithakai volt.”¹⁶

Márai nem akart otthont teremteni külföldön, mindvégig megőrizte a kívülállását. Idegennek érezte magát Magyarországon, Európába emigrált, ahol szembesült vele, hogy már Európa sem az, ami a háború előtt volt. Ugyanúgy érezte az idegenséget, mint Magyarországon, és tovább utazott, Amerikába. Tudta, hogy ott az európaiától teljesen idegen kultúra várja, de az legalább mindig is idegen volt, nem hiányzik a valaha volt ismerőssége. A teljes idegenség tükrében pedig megpillanthatja saját magát: „Idegen országban az immigráns vagy emigráns érzelmi menetrend szerint rendezkedik be. Az első év: a lázadás. Kelepcébe estem stb. második év: menekülési tervek. (Chilében jobb stb.) harmadik év: összecsuklás, rezignáció. (Megnéztem az itteni temetőt, itt fekszem majd stb.) De aztán elkövetkezik a negyedik év, amikor az emigráns felébred az idegen országban, nyújtózik, ásít, szemét dörzsöli, és közömbösen ezt gondolja: Csakugyan olyan rossz itt?...”¹⁷ Végiggondolhatta, hogy képes-e huza-mosabb ideig távol élni a kulturális és nyelvi hazájától, megkérdőjeleződött számára a saját

¹⁴ BABITS Mihály, *Odysseus és a szirének* = B. M., *Hatholdas rózsakert*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

¹⁵ MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt: 1950-1951-1952*, Toronto, Vörösváry, 2001, 52.

¹⁶ *Béke*, 14-15.

¹⁷ MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt: 1953-1954-1955*, Toronto, Vörösváry, 2003.

kultúrájának egyedüli érvényessége és el kellett döntenie – amennyire ez az egyén döntésének eredménye –, hogy mi az, amit az idegenség tapasztalatából beépít a saját tapasztalatai közé¹⁸ – egyáltalán beleépíthető-e az idegenség tapasztalata a sajátjába, és ha igen, akkor miként.

A *Béke Ithakában* egyik (fő) gondolatmenete is erre épül. Ulysses elhagyta a háború után az otthonát, és többé már sehol nem érezhette magát otthon. Az idegenség megtapasztalásának következtében bekövetkezett a horizontváltás, és ez az elmozdulás megakadályozta, hogy úgy tekintszen hazájára, ahogyan régen: „Ha egy férfi egyszer elhagyja az otthont és minden következménnyel útra kel, később soha nem tud teljesen hazatérni.”¹⁹ Már nem volt képes *nem tudni* az idegenség megtapasztalásával szerzett tudást. Az előhang tanúsága szerint már hazafelé menet is tudta, hogy az a haza, ami felé tart, az ő számára soha nem lehet az a haza, ahonnan elment: „Ebben az időben inkább szórakozott volt, gyanakvó, mint aki nem találja helyét. Keresett valamit. Úgy képzeltem, az otthont keresi. Bizonyos, hogy olyan kalandok után, amilyenekben része volt, nem könnyű megtalálni az otthont. Fészkelődött, nézeledött... Akkor még nem tudtam, hogy megint útra készül.”²⁰ Kérdés, hogy azt, ami megváltozott, amit kívülről lát Ulysses mikor hazatér, azt miért nem tudja a sajátjává tenni, sajátjaként tekinteni rá. Az még önmagában, hogy új nézőpontból látja a világot, nem predesztinálja őt arra, hogy egy újbóli horizontváltással ne tegye sajátjává hazáját. Ulysses nem Ithakához, a feleségéhez, a népéhez ragaszkodik, amiket a sajátjának tekinthetne, hanem a saját múltjához. A múltat visszahozni már nem tudja, ennek pedig legfőbb oka az a megszerzett tudás, amelyet nem tud *nem tudni*. Ennek az időbeli idegenségnek a kettősségét fogalmazta meg Márai a naplójában is: „Ha elmegyek erről a földrésről, Európa nagyon hiányzik majd. De Európa már itt Európában is hiányzott.”²¹

A *Föld, föld!*... nem tematizálja közvetlen módon az emigráció problémáját, csak az azt megelőző gyötrődést, a maradás lehetőségének keresését és lehetetlenségének felfedezését jeleníti meg. Nem azért ment el Márai, mert nem akart maradni – ezt már az eddigiekben is láthattuk –, hanem mert nem volt rá lehetősége. Várta a felszabadulást, hogy folytathassa munkáját, beletörődött volna, ha csak az íróasztal fiókjának írhat, de ez a lehetőség nem állt fenn számára. A szabadság nem jöhet kívülről, ez hamar nyilvánvalóvá vált számára. Sem az oroszok, sem az amerikaiak nem hozhatják el azt Magyarországra. Ezt hallhatjuk már a mű elején egy a szovjet hadsereg kötelékébe tartozó ember szájából is: „Most sem lesztek szabadok (...), mert mi oroszok csak önmagunkat tudjuk felszabadítani. A magyarok, a bolgárok, a

¹⁸ BÁLINT Péter, *Márai idegenség-tudata (utazás és idegenség a Naplók tükrében)* = B. P., *Utazás és idegenség: Esszék és tanulmányok*, Kortárs, 2009, 5–23.

¹⁹ *Béke*, 18.

²⁰ *Béke*, 42.

²¹ MÁRAI Sándor, *Napló (1948-1957)*, Washington, Occidental Press, 1968, 123.

románok is önmagukat szabadíthatják csak fel.”²² A magyarok pedig nem szabadították fel magukat, nem jött el számukra a várt szabadság. És nem csak a szabad cselekvés lehetősége veszett el, hanem a szabad *nem-cselekvés* is. Márai hallgatott volna, bármilyen nehézséget is jelentett ez számára, de nem tehetett: „Ez volt az idő, amikor megértettem, hogy el kell mennem az országból – nemcsak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem előbbin és még sokkal inkább azért, mert nem engednek szabadon hallgatni.”²³ Az elmenetelt leginkább megnehezítő körülmény pedig összefonódott annak kiváltó okával: „Az író, amikor elmegy hazulról, ennek az elhagyott népnek örökké számadással tartozik, mert csak azon a nyelven ír, amelyet ez a nép beszél. Ha átlépi az országhatárt, nyomorék lesz, aki mesterséges mankók (...), nyomorékokat támogató műszerek segítségével támo­lyog föld­ré­seken.”²⁴ Mert írni csak közönségnek érdemes, a hallgatás külföldön már nem jelenté­ses, értelmetlenné válik.

Márai számára nem csak Magyarország, Európa is az otthont jelentette. A XX. század első felében meginduló amerikanizálódás következménye a tömegember megjelenése, az individualizmus, az egyéniség/egyediség végét jelentette,²⁵ Márai Európájának értéke pedig pontosan a különbözőségben, és nem az egységességben rejlett. A különbözőségben, amelynek köszönhetően létrejött az egységes európai kultúra. Márai ebben a közös „szellemi Európában”²⁶ hitt. Abban, hogy az európai ember megőrzi nemzeti sajátosságait, és közben részese egy közös műveltségnek, kultúrának. Ezt keresi Márai a világháború után, a szellemi színvonalat, ami az európai kultúra sajátja. Ennek a kultúrának a részesévé szeretett volna válni, jelentős műveket alkotva a magyar, és az európai irodalom számára is. „Ha volt író, akinek mindene: életformája, világképe, erkölcsi meggyőződése maga volt az irodalom, akkor Márai Sándor volt az. Az írásban találta meg életének értelmét, és a kultúrában azt a szerves rendet, amelynek az egyén vagy az emberi közösség, így a nemzet minden törekvését és megnyilvánulását össze kell fognia.”²⁷

A kérdést, hogy mit jelentett Márai Sándor számára Európa maga az író teszi fel a *Föld, föld!*... írása közben, és egy azonnali választ is ad rá. „Mi volt számomra valóságosan és személyesen „Európa”? Mit jelentett még ez a fogalom nekem, a személynek? A magyar­nak?... (...) Mint zenedoboz, ha bedobják a piculát, a tudat gépiesen nyekeregte a vizsgatézi-

²² *Föld*, 70.

²³ *Föld*, 300.

²⁴ *Föld*, 301.

²⁵ LÖRINCZY Huba, „... személyiségnek lenni a legtöbb...”: *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993, Előszó.

²⁶ SZEKÉR Endre, *Márai Sándor és Európa* = Sz. E., *Márai Sándor és világa: Tanulmányok, cikkek*, Argumentum, 2010, 135–136.

²⁷ POMOGÁTS Béla, *Emigráció előtt és után: Márai Sándor pályafordulata*, <http://www.pim.hu/object.301f202b-38a2-4178-b1eb-240f59c3567f.ivy> (2012. 02. 27).

seket: görög-római műveltség, kereszténység, humanizmus, aufklárizmus... De most nem volt kedvem jelesre felelni Európából. Amit szerettem volna tudni: mi volt még számomra a „többség”, az Európai valóság (...). Mi hiányzott számomra, személyesen, Európában?... A „hivatástudat”?... A szó villant és sújtott.”²⁸ Márai Európája tehát nem magát a kontinenst, még csak nem is önmagában a kultúrát, hanem egy életformát jelentett, egy olyan magatartást, melynek meglétét nem befolyásolhatta az sem, hogy a valóságos Európa közben átalakult. Miben nyilvánult meg ez? Poszler György három tényezőben látja meg Márai művei alapján az európaiság hanyatlását: a kultúra agóniájában, ami együtt jár a barbárság egyre erősödő térnyerésével, a totalitárius államok eltorzult eszméiben, valamint a technikai fejlődés egyre uralhatatlanabbá váló áldásaiban.²⁹ Európának lenni tehát egyfajta hivatástudat. Hivatástudat, melyet Márai a világháborút követően 1946-47-ben Európában tett körutazása alatt – és onnantól kezdve folyamatosan – mindvégig hiányolt. Hiányolta, és nem csak Amerikában, vagy a szovjetek által megszállt Magyarországon, hanem nyugat-európai útja során Svájcban, Franciaországban és Olaszországban is. De helyette csak az Amerikából és a Szovjetunióból importált újfajta világlátással találkozott.

A *Béke Ithakában* lapjain az európai kultúra mint korszakok változása, egymást követő időszakok folyama jelenítődik meg. Maga a történet két korszak határán játszódik, a folyamatban lévő változásra adott válaszokat, reakciókat mutatja be. Azt a pillanatot ragadja meg, amikor a Márai által európai kultúraként aposztrofált világlátás megszületett. Európa lesz az a hely, ahol mindenki egyéniség, minden ember egyedi és utánozhatatlan, hivatástudattal rendelkezik és a saját sorsának irányítója. Ennek a kultúrának nem csak a születése, hanem a halála is megjelenik a regényben. Rónay László értelmezésében az Ulyssesek az életminőség változása és az erőszak egyre nyitabb megjelenése következtében tűnnek el.³⁰ A felvilágosult, egyéniséget és szabadságot mindenek fölé helyező Európa alapjai mindenképpen a görög kultúrában keresendők, de Európának nem csak felvilágosult, az ember egyéniségét hirdető és felmagasztaló korszakai voltak. A korstílusok egymásutániségában is az a tendencia figyelhető meg, hogy az egyéniséget előtérbe helyezőt mindig egy transzcendentálisabb, misztikusabb követi, majd visszatér ismét az emberi, racionalitáson alapuló világnézet. Így követi a hellenizmust a koraközépkor, a reneszánszt a barokk, a klasszicizmust a romantika. Márai ebben a művében egy olyan korszakhatárt mutat meg, melyről nincsenek igazán adataink. Azt a pillanatot, amikor a mítoszok és a görög istenek ideje leáldozik, ahonnan kezdve az európai ember saját maga sorsának irányítójaként lép fel, és amely új korszakot legközelebb a kereszténység

²⁸ *Föld*, 234.

²⁹ POSZLER György, *Napnyugat Alkonya vagy Évezred Hajnala?* = P. Gy., *Ars poetica – ars teoretica: Válogatott tanulmányok*, Bp., Magvető, 2006.

³⁰ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Korona, 1998.

megszületésével a koraközépkor fog felváltani. A váltások nem jelentenek gyökeres szakítást a régivel, hanem azokat élesztik újra vagy dolgozzák át.³¹ De az újjászületés egyben mindig halál is, hiszen nem tudható, hogy az új korszak folytatása lesz-e a réginek, vagy egy teljesen más veszi át a helyét, és a régi korszak halálával az egész kultúra megszűnik.

Bár nem olyan erőteljesen, mint a *Föld, föld!...* lapjain, Márainak ebben a művében is megjelenik a kelet-nyugat közötti ellentét: „Keleten ezt nem értik. Úgy tapasztaltam, ott vajákosak az emberek, s aztán szeretnek tömegben élni, mint a hangyák és a termeszek. Atyám nyugati ember volt, tehát szerette a magányt, amelynek legfelsőbb megnyilatkozási alakja az egyéniség.”³² A keleti ember tehát a nyugati ellenpólusa. Ott nincs változás, nem történik meg az első nagy korszakváltás, tehát az ember egyéniségének kialakulása sem kezdődik meg. A *Föld, föld!...* elemzése során láthatjuk, a tömegben élés és a transzcendens másban való hit a keletről érkezett embernek a XX. században is alapvető ismertetőjele. A kelet-nyugat ellentét főként a szöveg elején kap nagy hangsúlyt, ahol a megszálló orosz sereg katonáival kerülnek szembe a magyarok mint az európai kultúra képviselői. A szöveg elbeszélője nagyon hamar leszögezi, hogy előfeltevéseit és hallomásokból származó értesüléseit az oroszokról és a kommunistákról félre teszi, hogy minél pontosabb, objektívebb képet tudjon alkotni róluk. A tapasztalat azonban többségében alátámasztja a hallottakat. Az Oroszország felől érkező emberek, a keleti kultúra képviselői, akik ugyanúgy nem tudnak mit kezdeni a nyugati kultúra képviselőivel, mint azok velük: „van az oroszokban valami „más”, amit nyugati nevelésű ember nem ért.”³³ A keleti és a nyugati ember személyiségtudata között egy szakadékot lát tátongni Márai, ami áthidalhatatlannak tűnik. Megemlíti, hogy az eddigi keletről érkező változásokat Európa be tudta építeni a saját kultúrájába, de az, hogy a mostani változásra hogyan fog reagálni, csak a jövőben derül ki: „ezek az emberek és a rendszer, amely nevelte őket, valóban csak a végét jelentik valaminek – a keresztény humanista világkép végét –, vagy kezdődik valami ebben a sivár, zakatoló, fülsiketítő lármában?”³⁴

Az Amerika felől érkező szellemi változás sem hanyagolható el. A globalizáció ugyanúgy az egyéniség halálát jelenti, mint a keletről érkező népek életformája. Mindkét *tömeg* transzcendentális magaslatokba emelt embereket (színészeket, énekeseket, politikai szereplőket, hétköznapiaságból kiemelt személyeket) követ, ami még inkább elvágja őket az egyéniséggé válástól. Ez a két oldalról is jelentkező hatás komoly problémaként jelenik meg Márainál: „Lehet, hogy Tocqueville-nek volt igaza, aki évszázad előtt, itt Párizsban, megjó-

³¹ FRIED István, „Az ő kedves szava Logos volt – az értelem”: *Antikvitás-recepció a korszakküszöbön* = F. I., *Magyar irodalom(történet): Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2010, 190.

³² *Béke*, 110.

³³ *Föld*, 30.

³⁴ *Föld*, 81.

solta, hogy Európa megsemmisül a két nagy mágnes, Oroszország és Amerika között? Ha ez igaz – (és aki ebben az időben útra kelt Európában, kézzelfoghatóan tapasztalt egy és mást ennek a baljós félelemnek valóságából) –, lesz egyféle Euramerika és marad valamilyen Eurázsia, de az, ami „marad”, hivatás nélkül nem lesz többé „Európa”.³⁵

*

Márai élete végéig magyarnak vallotta magát. Rettetésben élt, hogy elfelejti a nyelvet, miközben a magyar irodalom legnagyobbjait olvasta. A földrajzi hazát elhagyta ugyan, de a szellemi már nem volt képes és nem is akarta. Ami számára a hazát jelentette, nem elsősorban egy térbeli egység, topográfiai pont volt, amelynek jelölői tájtárgyak, hanem a legáltalánosabban használt emberi szemiotikai rendszer, a nyelv, a magyar nyelv. Az anyanyelv, ami nem az objektív földrajzi térhez, hanem az emberhez, a hordozó szubjektumhoz kapcsolódik, ahhoz a térhez, amelyben ő éppen jelen van, az ő saját, személyes teréhez.

ELBESZÉLŐI HORIZONTOK A *BÉKE ITHAKÁBAN* CÍMŰ SZÖVEGBEN

Nincs könnyű feladata az értelmezőnek, ha narratológiai szempontból közelít Márai 1952-ben megjelent³⁶ mítoszregényéhez. Három „egymást ismétlő, egymással kimondatlanul vitatkozó, egymásra akaratlanul reagáló személy”³⁷ visszaemlékezése a negyedikre, a történet központi alakjára, Ulyssesre. Fried István is elemzése egyik kiindulópontjának tekinti azt a tényt, hogy Márai emigrációban írt regényeiben nem jelenik meg a főszereplő, hanem vele egykorú, vagy későbbi elbeszélők visszaemlékezéseiből ismerhetjük meg.³⁸ Elsődleges megközelítésben úgy tűnik, hogy pontosan a többféle nézőpont juttat minket közel Ulysses megismeréséhez. Lőrinczy így ír erről: „Az ember – kivált a rendkívüli személyiség – rejtély, anyyiféle (többé-kevésbé pontatlan vagy felületes) portréja létezik, ahányan ismerték, ahányan kapcsolatban álltak vele, vagyis az ember, a személyiség részint téveszthetetlenül egyedi s ily

³⁵ *Föld*, 235.

³⁶ Először német fordításban, csak később magyarul (ANK. 1950-1951-1952, Toronto, Vörösvári, 2001, 311.). Már 1949-ben tervezte egy Odüsszeuszról szóló mű megírását (ANK, 1949, Toronto, Vörösvári, 1999, 91., 163., 169., 171.), amelybe végül 1950-ben kezdett bele, ekkor még *Viszontlátásra Ithakában* címmel (ANK, 1950-1951-1952, 56.), aztán egy évnyi munka után (Uo. 2001, 63., 69., 126., 128., 129., 130., 175.) 1951 tavaszára készült el a regénnyel. A megíráshoz nem csak az Odüsszeiát olvasta újra, hanem a PAULY-WISSOWA-féle *Realencyclopädie der klassischen Altertums wissenschaft* több cikkét (ANK, 1949, 188-189.), GRUPPE görög mitológiáját (ANK. 1950-1951-1952, 162.), BÉRARD képeskönyvét (uo., 84., 164.), WILAMWONITZ *Odysszia*-könyvét (ANK, 1949, 159., 166., 190., 192., 296-197.), ROHDE *Psyché*-jét (uo. 130-139., 150.) és R. PRELLER és C. ROBERT mitológiáját (uo. 159.). Megnézte a pompeji falfestmények Odüsszeia-ábrázolásait (ANK. 1950-1951-1952, 91.) és résztvett egy Nápoly és Szicília közötti hajóúton is (uo. 84.). (Vö. RITOÓK Zsigmond, *Márai és Homéros: Jegyzetek a Béke Ithakában-hoz*, Holmi, 2002/5, 565-566.).

³⁷ FRIED István, „Az ő kedves szava Logos volt – az értelem”: *Antikvitás-recepció a korszakküszöbön* = F. I., *Magyar irodalom(történet): Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2010, 185.

³⁸ Uo. 202.

minőségben meghódíthatatlan, feltörhetetlenül zárt világ, borzongató csoda, részint pedig a róla szóló, őt interpretálni akaró föltevések és vélekedések fantomja”.³⁹

A történetük elején Pénélopé („Az igazat csak én tudom...”⁴⁰) és Télemakhos („Itt az alkalom, hogy elmondjam atyámról a teljes igazságot”⁴¹) is úgy kezd bele a mesélésbe, hogy meg tudják ragadni egy a középpontba került ember, Ulysszes lényének lényegét. A három fő elbeszélő beszámolóit mellékszereplőként az elbeszélésbe beléptetett elbeszélők szakítják meg, akik új nézőpontokat visznek a történetbe, akik ugyanúgy azt gondolják, hogy az ő horizontjuk be tudja fogadni Ulysszes teljes személyiségét és lényét. Télegonos például Menelaosra hivatkozik, aki a következőt mondja magáról: „... én vagyok az egyetlen ember a kortársak között, aki ismeri Ulysszes”⁴². Ezek a beékelte elbeszélők lennének hivatottak biztosítani azt, hogy meggyőződhessünk arról, az aktuális fő elbeszélő alaposan utánajárt a történeteknek, és biztos tudással rendelkezik, vagyis az általa felvázolt Ulysszes-történet lesz az igazi. A történet teljességének birtoklása azonban a horizontok korlátozottsága miatt lehetetlen. Az elbeszélők tapasztalatai egyediek, és hiába vonatkoznak mind az egyetlen központi személyre, nem rajzolhatnak meg egy a valóságnak megfelelő portrét Ulysszesről.⁴³ Ezt a *Béke Ithakában* elbeszélői is felismerik, mire történetük végére jutnak: „Most mindent elmondtam boldogult férjemről. Vagy legalábbis mindent, amit én tudok. Azt hiszem, ilyen volt, vagy ilyesféle. De a valóságban nem tudhatom, milyen volt – mert én csak a felesége voltam.”⁴⁴ (Pénélopé), „Most mindent elmondtam róla. Vagy legalábbis mindent, amit én tudok. Azt hiszem, ilyen volt, vagy ilyesféle. De a valóságban nem tudhatom, milyen volt – mert én csak a fia voltam.”⁴⁵ (Télemakhos), „Most mindent elmondtam boldogult atyámról... Vagy legalábbis mindent, amit én tudok. Azt hiszem, ilyen volt, vagy ilyesféle. De a valóságban nem tudhatom, milyen volt. – Mert én csak a gyilkosa voltam.”⁴⁶ (Télegonos). Felismerik, hogy nem birtokolhatják teljességgel egy másik ember személyiségét, hiszen mindegyiküket egyetlen nézőpontba korlátozza az Ulysszes életében betöltött szerepe. Nem járhatták végig Ulysszes életének útját, még Télemakhos és Télegonos is csak szimulálni tudják apjuk utazását.⁴⁷

³⁹ LŐRINCZY Huba, „... személyiségnek lenni a legtöbb, amire ember képes”: *Béke Ithakában* = L. H., „... személyiségnek lenni a legtöbb...”: *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993, 212–213.

⁴⁰ *Béke*, 10.

⁴¹ *Béke*, 101.

⁴² *Béke*, 297.

⁴³ FRIED István, „Az ő kedves szava Logos volt – az értelem”: *Antikvitás-recepció a korszakküszöbön* = F. I., *Magyar irodalom(történet): Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2010, 184–213.

⁴⁴ *Béke*, 96.

⁴⁵ *Béke*, 198.

⁴⁶ *Béke*, 336.

⁴⁷ FRIED István, „Az ő kedves szava Logos volt – az értelem”: *Antikvitás-recepció a korszakküszöbön* = F. I., *Magyar irodalom(történet): Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2010, 185–186.

Az elbeszélés Ulyssesről, egy az elbeszélőkön, a szerzőn és az olvasókon kívül álló *másik* személyről, tehát egy tanulási folyamatot jelenít meg, amely abból a hitből, hogy ismerünk valakit, vagy tudjuk az igazságot róla, elvezet a nem tudás, az igazság birtokolhatatlanságának belátásáig. Az elbeszélők már a történetük elmondása közben is érzik narrációjuk hiányosságait, amit más szereplők megszólaltatásával próbálnak meg kiegészíteni. Vagyis az egész történet nem is három, hanem sokkal több nézőpontból van összeszöve. Minden elbeszélő egyéni nézőponttal rendelkezik és ezek a nézőpontok sokszor szemben állnak egymással, gyakran még az azonosnak tűnő állítások is egymásnak feszülnek az őket körülvevő kontextus értelemszabó hatásának következtében. A nézőpontok egymásra épülésének egyik legjobb példáját, a történet egy olyan pontján találhatjuk, ahol az éppen aktuális elbeszélő Ulysses egyik legjellemzőbb vonását szeretné elénk tárni: „Mese – kiáltotta –. Így mondjátok! Kedves szavatok ez, mikor olyasmiről beszéltek, amit nem ismertek igazán. Mítosz, ez a nagy játékszer, amellyel szívesen játszatnak az argosziak és az akhájok... Atyád soha nem ejtette ki ezt a szót. Az ő kedves szava Logos volt – az értelem, amely átvilágítja a mondat.”⁴⁸ A történet egyik kulcsszava tehát (a logosz) „háromszoros közvetítettségben értelmeződik”⁴⁹. Az Ulysses által használt szót Kalypso, majd Télemakhos idézi fel, mindkettő igyekezve visszaadni előző használójának a szóhoz fűződő gondolatait, értelmezését, miközben a sajátjait is beleszövi. A nézőpontok összefonódása tehát az értelmezések összefonódásával is jár, ami akadályként kerül az olvasó elé Ulysses történetének megismerésében. Ulysses szemszögéből pedig semmit nem ismerünk meg. Egyedül a Pénélopé által mesélt részben szólal meg, és akkor sem beszél saját magáról. Ő az viszont, aki azzal, hogy egymáshoz köti és örök életre kárhoztatja történetének fő elbeszélőit arra, hogy állandóan újrameséljék a történetet, annak ellenére, hogy ezek összeadódva sem lesznek teljesen megbízhatóak. A leginkább közvetett információkból táplálkozó elbeszélések különböző forrásokból táplálkoznak, és bár tartalmaznak hasonló elemeket, mégis különböző lesz a három elbeszélés Ulyssese.⁵⁰

Érdekes kérdés, hogy vajon miért nem építik be egymás történetének részeit saját elbeszélésükbe Pénélopé, Télemakhos és Télegonos, mikor a történetből kiderül, hogy sokat beszélnek egymás között Ulyssesről („De akármiről kezdünk is beszélni: a szavakon át mindig felbukkan atyám emléke”⁵¹). Télegonos az egyetlen, aki elbeszélésének utolsó részében említi – ha csak érintőlegesen is – Pénélopé és Télemakhos véleményét a történetekről. Természetesen érthető lenne, hogy a saját maguk által megélt tapasztalatot osztják meg a külvilággal

⁴⁸ *Béke*, 182–183.

⁴⁹ FRIED István, „Az ő kedves szava Logos volt – az értelem”: *Antikvitás-recepció a korszakküszöbön* = F. I., *Magyar irodalom(történet): Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2010, 193.

⁵⁰ *Uo.* 201.

⁵¹ *Béke*, 336.

is, de más megnyilatkozóktól származó értesüléseket és véleményeket a történetről beemelnek saját elbeszélésükbe. Annak ellenére, hogy a történetről megállapítottuk, három fő – és emellett számos mellék – nézőpontot tükröz, az olvasó tudja, hogy valamilyen szempont alapján, valaki kiválasztotta ezeket a nézőpontokat, és egybeszerkesztette őket. Egyfelől mondhatjuk, hogy Ulysses az, aki kiválasztja ezt a három embert, hogy sorsuk az ő történetének folyamatos újra-mesélése legyen, vagyis ő az egyik olyan személy, akit a szöveg szerkesztőjének tekinthetünk. Másrészt előtérbe kerül a szerző egy másik funkciója is, őt tekinthetjük a szöveg végleges formájának kialakítójaként.

Ritoók Zsigmond értelmezése szerint ez a regény a polgárság értékeinek és eszméinek változásáról szól.⁵² A történet, Homérosz Odüsszeuszának folytatása, ennek csak keretet ad. Márai nem csak az alapanyagot és a szerkesztésmódot (énekekre tagolás) meríti az Odüsszeiából, hanem átvesz eseményeket az alapműből, azonban ezeknek a mozzanatoknak más jelentést tulajdonít, eltorzítja őket. Az általa használt eposzi jelzők („dicső uram”⁵³, „boldogult atyám”⁵⁴) ironikusak vagy kiüresedettek. Az elbeszélés ezektől az elemektől szinte groteszkké válik.⁵⁵ De a regény nem a mítosz változásairól szól. A különböző formák elhasználódnak, kimerülnek ugyan bizonyos időközönként, de újra fel is tölthetnek, „a különböző időben és térben élő, más és más nyelvű egyéni olvasókkal való”⁵⁶ kölcsönhatástól függően.⁵⁷

ELBESZÉLŐI HORIZONTOK A *FÖLD, FÖLD!*... CÍMŰ SZÖVEGBEN

Első pillantásra sokkal egyszerűbb megállapítanunk a másik regény elbeszélőjének létét. Mivel a szöveg önmagát emlékezőként határozza meg,⁵⁸ feltételezhetjük, hogy a cím fölé nyomtatott név mögött rejtőző szerző visszaemlékezéseit olvashatjuk. De mennyire olvashatjuk regényként, és mennyire a „valóságot visszatükröző” elbeszélésként ezt a művet? Wolfgang Iser is foglalkozik azzal a problémával, hogy az irodalmat értelmezni kell, de hiba, ha valós létet tulajdoníthatunk neki, és az sem helyes szempont, ha dokumentummá fokozzuk le.⁵⁹ Az irodalmi szövegekről általános nézet, hogy fikcionálisak, ez alapján különböztetjük meg őket az ún. tényfeltáró szövegektől, melyek rendelkeznek valóságreferenssel.⁶⁰ Így pél-

⁵² RITOÓK Zsigmond, *Márai és Homéros: Jegyzetek a Béke Ithakában-hoz*, Holmi, 2002/5, 573.

⁵³ *Béke*, 32.

⁵⁴ *Béke*, 99.

⁵⁵ RITOÓK Zsigmond, *Márai és Homéros: Jegyzetek a Béke Ithakában-hoz*, Holmi, 2002/5, 569-570.

⁵⁶ Uo. 574.

⁵⁷ Uo. 564-573

⁵⁸ Vö. *Föld* címoldala

⁵⁹ Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris, 2001, 9-10.

⁶⁰ Uo., 21. Iser a probléma feloldására bevezeti az imaginárius fogalmát, hiszen bármely szövegben a valóságból származó dolgok egész sorát tudjuk beazonosítani, melyek nem válnak fiktívvé attól, hogy egy irodalmi szövegbe emeljük be őket, ellenben a fikcionális szövegen belüli reprodukciójuk olyan célokra, tapasztalatokra, magatartásformákra vet fényt, melyek nem részei a reprodukált valóságnak. Így a szöveg funkciójaként pontosan azt határozza meg, hogy látókörünkbe hozza a fiktív, a valós és az imaginárius közti összjátékot. (Uo. 22-24.)

dául azokat a regényeket, amelyek történelmi eseményeket írnak le – akár Alexandre Dumas történelmi regényeit is! –, hajlamosak vagyunk „valóságosabbnak” tekinteni, mint a több fikciós elemet hordozó műveket, miközben mindkettőről tudjuk, hogy képzeletbeli eseménysort írnak le. A megírt történelemmel is hasonló a probléma. Valaki megél egy eseményt, azt leírja a saját nézőpontjából, más ugyanazt az eseményt egy másik nézőpontból ragadja meg, és ezek közül valamelyik kanonizálódik. A „fikció” és a tényirodalom narrációja között retorikai értelemben nincsen különbség.⁶¹ Míg bizonyos részek kimaradnak, bizonyos részek bekerülnek a történelemkönyvekbe, ez a szelekció végeredményben teljesen önkényes. Ugyanúgy, ahogy Ulysses⁶² személyisége nem vált megragadhatóvá a *Béke Ithakában* narrátorainak elbeszélése alapján, itt sem fog összeállni a történelem valóságos képe. Ez többszörösen is így van, ha nem történelmi művet, hanem irodalmi szövegbe ágyazott történelmi visszaemlékezést olvasunk.

„Az irodalom erősebb, mint a történelem, noha egyiknek sincs értelme”⁶³ – jelenti ki a *Föld, föld!...* elbeszélője. Ez egyfelől utalhat arra, hogy az irodalom tovább él, ha az irodalmat művelő embert, az író el is pusztítja a történelem, más oldalról pedig, hogy az olvasó mint regényre tekint a történelmi művekre is, ugyanazzal a módszerrel olvassa, ugyanúgy értelmezi is. Az irodalmi olvasat tehát felülírja a történelmi olvasatot. Ha a fikciót ugyanúgy olvassuk, mint a tényirodalmat, amennyiben az narratív, úgy az értelmezés, a feldolgozás szabályai nem fognak különbözni. Mindeközben tisztában van az értelmező azzal, hogy fikciós művet, vagy pedig tényirodalmat olvas. Vajon milyen valóságot tárhat fel előttünk egy ilyen mű? „Márai, az író, a lelke mélyén jól tudja, hogy az emberi lény számára az önmagában vett realitás nem létezik, hogy az igazságot mindig a fikcióba ágyazva tapasztalhatjuk csak meg, s hogy ily módon a valóság ugyanúgy rá van szorulva a mesére, mint a mese a valóságra.”⁶⁴ Kosztolányi az *Ábécé a prózáról és a regényről* című esszéjében felveti ezt a kérdést: „Hogy hazudik-e a regényíró? Azt hiszem, feltétlenül. (...) Egy magasabb igazságot hazudunk”.⁶⁵ És mégis, azt mondja, hogy őszintébb is a regény írója, mert nem csak arra emlékszik, ami megtörtént vele vagy mással, hanem arra is, ami majd megtörténik, vagy akár csak megtörténhetett volna. A legrealistább szöveg sem mentes tehát a fikciótól, így az önéletrajzi elbeszélések is egyfajta kvázi realitást közvetítenek felénk.

⁶¹ Vö. Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás* = H. W., *A történelem terhe*, Bp., Osiris-Gond, 1997, 68–103.

⁶² Érdekes egy gondolatot szentelni annak, hogy Ulysses – vagy Odüsszeusz – mint fikciós személy valóságvonatkozással rendelkezik, hiszen a régészet igazolta Trója ostromát, vagyis az eposz, melynek ő az egyik szereplője, valóságos eseményeken alapul.

⁶³ *Föld*, 130.

⁶⁴ ANGYALOSI Gergely, *Történelem és fikció (Márai Sándor: Föld, föld!...) = „Este nyolckor születtem...”*: *Hommage à Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZI Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, 2000, 152.

⁶⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ábécé a prózáról és a regényről* = K. D., *Nyelv és lélek*, Bp., Osiris, 1999, 445.

Az irodalomnak és a történelemnek egyaránt meg kell teremtenie a maga referencia-szintjét, hiszen mindkettő megköveteli az értelemadást. A *Föld, föld!*... ennek a két olvasási módszernek a határán áll, így a valóságtartalma kétszeresen is megkérdőjelezhető. Érzékeljük, hogy a történelemnek van egy olyan szintje, ami maga a valóság, miközben nem tudunk eltekinteni attól, hogy az irodalom minden más tudománynál inkább hajlamos a szubjektív nézőpont alkalmazására és a fikcionalizációra. Tény, hogy a *Föld, föld!*... történelmi adatai a valóságnak megfelelőek.⁶⁶ A második világháború, illetve annak elvesztése, a lerombolt Budapest képe, a valóságban is létező személyek felsorakoztatása, Márai emigrációja 1949-ben, mind azt támasztanak alá, hogy a valóság pontos dokumentálását olvashatjuk. Ugyanakkor azt is tudhatjuk, hogy maga a regény 1952-ben íródott, és csak 1972-ben adták ki. A két időpont között eltelt idő és a történetírás szubjektív volta miatt – hiszen a történeteket végig Márai szemszögéből láthatjuk, nem adja át a referenciális központját⁶⁷ más elbeszélőnek – mégsem mondhatjuk, hogy Márai objektív történelmet írhatott volna. Márai önéletrajzi regényt írt saját magáról, mint biográfiai személyről. A vele megtörtént események nagy része tény ugyan, de mindazt, amit leírt, felülírta egy kicsit az írói emlékezet. Ebben az esetben pedig felmerül a kérdés, hogy tekinthető-e adatnak bármi is egy író szövegében? A történelmi eseményeknek, a szereplőknek, a helyszíneknek lehet a valóságban létező referensük, de azzal, hogy a szerző szubjektív nézőpontján keresztül látjuk őket, már nem tekinthetők objektív adatnak. Volt második világháború, élt egy Márai Sándor, egy Krúdy Gyula, egy Kosztolányi Dezső nevű ember, a valóságban is megtalálható a Mikó utca vagy az Andrássy út, és még sorolhatnánk, de az író szemén keresztül nézve ezek a helyszínek többet jelentenek a műben, mint a valóság darabkáit, adatokat, amelyek a történelmi hitelességet biztosítják.

A szövegben találunk utalásokat arra, hogy Márai olyan megjegyzéseket fűz az elbeszélésbe – általában zárójelbe vagy gondolatjelek közé téve ezeket –, amelyek azt mutatják, hogy az elbeszélő események ideje az aktuálisan megnyilatkozó hang idejéhez képest a múltban van, illetve az elbeszélő olyan tudásnak a birtokában van, melynek fényében meg tudja ítélni múltbeli tetteit, gondolatait. A szövegben három idősík fut párhuzamosan: a múlt, ami a háború előtti évekbe visz minket vissza; az elbeszélés jelene, az ostrom időszakától Márai emigrációjáig tartó időszak; a jövő, ahonnan a történetet író Márai visszatekint. Ezeket Márai két alakja közvetíti felénk: egyrészt a történet jelenében, mintegy naplószerűen beszélve el az eseményeket, másrészt a jövőből visszatekintve, olyan dolgokra rávilágítva, amelyeket a

⁶⁶ ROMSICS Ignác, Magyarország története a XX. században, Bp., Osiris, 2010, 273-333.

⁶⁷ TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára*.
<http://www.c3.hu/~nyelvfor/period/1244/124411.htm> (2012. 06. 03.)

történesek idejében élő narrátor nem tudhat még.⁶⁸ Azt mondhatjuk, hogy a narrátor és a fokalizátor is Márai, de az eltelt idő következtében mégis két külön személyként határozhatjuk meg őket, miközben egyik sem azonosítható teljes mértékben a szöveget szerző Máraival. Már a történeten belül is megkülönböztethetjük Márai két egymástól eltérő hangját, a valóságos személyről pedig tudjuk, hogy az én-történet folyamatos újraértelmezésével párhuzamosan, maga is állandó változásban volt.⁶⁹ Ha Ricoeur-re hivatkozva megkülönböztetjük egymástól az implikált szerző és a narrátor fogalmát, azt mondhatjuk, hogy az elbeszélő Márai az a szerző, akire az olvasó a szöveg jegyeiben ráismer, akinek valóságos egyéniségét a szövegben megjelenő alakjából következtetjük ki.⁷⁰

Elfogadhatjuk tehát, hogy Márai a történet narrátora, de mint narrátor, nem azonos az a személlyel, aki a valóságban élt. A személyiség változékonysága ezt lehetetlenné is teszi, hiszen a narrátor megreked egy szinten, egy történelmi korban, egy élethelyzetben, amiből nem tud kitörni többet, hiszen csak a szövegvilágban létezik már. Ezzel a problémával Jauß is foglalkozik *Az eltűnt idő nyomában* vizsgálata közben. Az emlékező és a felidézett Én kettős szerepében megjelent elbeszélő a két Én közötti távolságra építve művét, megteremti az állandó Ént: „Mert nem a *révélation de l’homme éternel* [az örök emberi felismerés], hanem csak a *matiné* folyamán megtapasztalt *temps incorporé* [magáévá tett idő] volt képes Marcellel beláttatni, hogy a valamikori és a mostani Én között a vissza-emlékezés pillanatában megvalósuló azonosság feltételezi a belső idő kontinuitását, és ezzel a *moi permanent*-t [állandó Én] is.”⁷¹ Az időt pedig azzal tudja az elbeszélő magáévá tenni, beépíteni saját tapasztalatként önmagába, ha nyilvánosságra hozza,⁷² ahogyan ezt a dolgozat egy későbbi részében bővebben kifejtve is láthatjuk majd.

*

Az elbeszélői horizontok mindkét idézett műben – *Föld, föld!...* és *Béke Ithakában* – érdekes kérdéseket vetnek fel. Elsősorban a narrátorok szerepét. A *Föld, föld!...* elbeszélőjét könnyen azonosíthatnánk Máraival mint az író életbeli identitásával, aki a saját magában lezajló folyamatokat tárja fel előttünk. A *Béke Ithakában* elbeszélői horizontjainak középpontjában viszont egy kívülálló személy áll, Ulysses. A középpontba kerültek személyiségének

⁶⁸ ANGYALOSI Gergely, *Történelem és fikció* (Márai Sándor: *Föld, föld!...*) = „Este nyolckor születtem...”: *Hommage à Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZI Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, 2000, 152.

⁶⁹ Vö. PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 228, 230-231.

⁷⁰ Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa = Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 9–42.

⁷¹ Hans Robert JAUSS, *Idő és emlékezés Marcel Proust Az eltűnt idő nyomában című regényében* = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 72.

⁷² PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 246.

lényege azonban mindkét műben talány marad. A szerző szövegbeli megjelenésének vagy megjeleníthetőségének vizsgálatához azt a kérdést is közelebbről meg kell vizsgáljuk, hogy amit mi saját magunkból látunk, az valóságosabb-e, vagy közelebb van-e a valódi lényegünkhöz, mint mások rólunk szerzett tapasztalata. Amennyiben a válaszuk igen, az azt jelenti, hogy a *Föld, föld!...* című emlékezésből, megismerhetnénk Márai Sándor „valós” személyiségét. Ez mégsem történik meg. Egyrészt ez a mű, csak egyetlen részletet emel ki az elbeszélője életéből, másrészt a regényes forma feltételezi a „tényekkel szuverén módon gazdálkodó írói emlékezetet”,⁷³ a művészi fantáziavilág keveredését a valósággal. Vizsgáljuk meg alaposabban, hogy a szerző, az elbeszélő, és az elbeszélte én milyen kapcsolatban áll egymással, tekinthetjük-e őket egynek, illetve milyen viszonyban állnak a körülöttük lévő többi énnel.

SZERZŐ, NARRÁTOR ÉS FOKALIZÁTOR

Mead⁷⁴ az „ént” egy társadalmi tapasztalás és tevékenység során létrejövő egységnek tekinti, amelyet a többi egyénhez (énhez) való viszonya határoz meg. Ezt az „ént” tartja a tapasztalatokat szervező erőnek. Az „én” megtapasztalásához azonban az „énnek” ki kell lépnie önmagából, hogy saját maga számára tapasztalattá válhasson. Ez csak közvetve lehetséges, a kommunikációs folyamat segítségével, melynek keretében az „én” objektummá válhat önma számára. Szükség van a másikra, akihez képest kialakítható az „én”, mert „az egyén csak társadalmi csoportja többi tagja énjének viszonylatában rendelkezik én-nel”.⁷⁵ Az így megszerzett élményeket pedig két csoportba oszthatjuk az alapján, hogy megoszthatóak-e másokkal vagy csak számunkra hozzáférhetőek. Ennek a kétféle tapasztalat meglétének az összessége adja az „ént”. Az „én” így nem más, mint autobiografikusan szervezett információ – mondja Pataki Ferenc is⁷⁶ – melyben a folyamatos újraértelmezéseknek és hangsúlyeltolódásoknak köszönhetően nem áll be egy egységes és állandó állapot. Az éppen adott helyzettől függően a tapasztalatok jelentését és jelentőségét állandóan rekonstruáljuk: „az egyén értelmezés révén újjáalakítja tulajdon múltját és így valójában önmagát is”.⁷⁷ Az életrajzi elbeszélések arra hivatottak, hogy segítségükkel az egyén megalkossa a saját, személyes élettörténetét. Ezek az élettörténetek azonban minden esetben egy egyéni, csak az adott pillanatra vonatkoztatható nézőpontot közvetítenek. „Lassan-lassan valóban elfeledkeztem mindenről, és észrevétlenül belemerültem az emlékezésbe. A katorga négy esztendeje alatt állandóan emlékeztem, és azt

⁷³ LÖRINCZY Huba, „... személyiségnek lenni a legtöbb, amire ember képes”: Béke Ithakában = L. H., „... személyiségnek lenni a legtöbb...”: Márai-tanulmányok, Szombathely, Savaria University Press, 1993, 213.

⁷⁴ George H. MEAD, *A pszichikum, az én és a társadalom*, Bp., Gondolat, 1973.

⁷⁵ Uo., 209.

⁷⁶ PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 230.

⁷⁷ Uo., 231.

hiszem, emlékezetemben újra végigéltem egész addigi életemet. (...) Elemezgettem ezeket a benyomásokat, új vonásokat szőttem a rég átélt élményekbe, és ami a legfontosabb, korrigáltam, szüntelenül korrigáltam, ez volt minden szórakozásom.”⁷⁸ A kérdésre tehát, hogy milyen rendeltetést teljesítenek az egyén számára az önéletrajzi elbeszélések, megadtuk a választ, de kinek vagy kiknek szólnak ezek az elbeszélések?

„Medve mindig elmondta neki, amit tudnia kellett róla. Megosztotta vele. Ettől vált sajátjává. Lehetett jelentéktelen apróság, bizonytalan tény, pontatlanul közölhető érzés, akármi: nem a tárgya, tartalma kellett annak, amit elmondott, hanem ez az anyjával való megosztása az akárminek.”⁷⁹ Az „én” tehát azáltal tudja beépíteni saját magába az önmagára vonatkozó tudását, ha folyamatosan nyilvánosságra hozza azt. „Csak mások által közvetített módon, másokban tükröződve juthatunk el önmagunkhoz.”⁸⁰ A személyes élmények nyilvános megosztása tehát az „én” kialakulásának és fejlődésének nagyon fontos tényezője. Az élet folyamatos narrációja ismétlődések, és az ismétlődések folyamatában állandóan változó tények sorozata, vagyis minden felidézése az elmúlt eseményeknek az éppen aktuális jelen horizontjából van elbeszélve, az elbeszélői horizont pedig a folyamatos horizontváltásoknak köszönhetően állandó változásban van. Ottlik Géza *Buda* című regényében ez a rekonstruálási folyamat mint művészeti alkotás jelenik meg előttünk: „Újra és ismételten újra és újra kell végigmenned a dolgokon, nem is annyira az eszeddel, hogy mi volt, ami volt, hanem az érzésseddel, hogy milyen volt, hogyan volt? Előbb ismerősségeket csinálsz belőle magadnak s abból már valamilyenségeket, s így tisztázódnak, tevődnek helyükre a dolgok. Így építheted fel az életed áttekinthető rendjét, gyarapodó műalkotását.”⁸¹ Az „én” tapasztalatainak rendszerezése, megoszthatóvá tétele tehát megfelelő formába öntve már műalkotás.

Mindebből következik az, amit Gadamer *A szép aktualitása* című tanulmányában fejti ki, hogy az alkotó, aki létrehozta a műalkotást, ugyanúgy szembe is kerül vele befogadóként, mint bárki más, hiszen a sokféleképpen aktivizálható szimbólumrendszer új jelentésrétegeket tár fel számára is. Az önértelmezés tehát mindig csak egy lesz a többi értelmezés között.⁸² „Az események bemutatása mindig egy meghatározott „látásmód” alapján történik. Attól függetlenül, hogy „valós” történelmi tényekről vagy fiktív eseményekről van szó, mindig ki van

⁷⁸ F. M. DOSZTOJEVSZKIJ, *Tanulmányok, levelek, vallomások*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 56-57. (PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 247.)

⁷⁹ OTTLIK Géza, *Buda*, Bp., Európa, 1993, 55-56. (PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 247.)

⁸⁰ PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 246.

⁸¹ OTTLIK Géza, *Buda*, Bp., Európa, 1993, 35. (PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 246-247.)

⁸² Hans-Georg GADAMER: *A szép aktualitása: a művészet mint játék, szimbólum és ünnep* = H. G. G., *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 11-84.

választva egy nézőpont, egy látásmód, egy bizonyos látószög.”⁸³ Az a látószög, amiből egy történet elmondásra kerül, nem feltétlenül a szerzőével egyező nézőpont, mely állítás igazolására elég, ha azokat példákat említjük, hogy Kármán József Fanni nézőpontjából írta meg a Fanni hagyományai című regényét, vagy Márai Pénélopé, Télemakhos és Télegonos szemszögéből is leírta – amely nézőpontok egymásnak gyakran ellentmondanak. Számtalan női szerepbe bújt férfiszerző, illetve férfi szerepbe bújt nőszerző műveit olvashatjuk, illetve történelmi korokon átívelő műveket, ahol a szerző egy már régen meghalt – vagy soha nem is létezett személy hangján szólal meg.

Tátrai Szilárd narrációjuk alapján az elbeszélői szövegeket két csoportba sorolja, mely csoportokat aszerint különbözteti meg egymástól, hogy „az elbeszélő eljárásra jellemző-e a diskurzusban, pontosabban a beszédeseményben részt vevő személyekre (a történet feladójára és/vagy címzettjére) utaló deiktikus nyelvi elemek használata.”⁸⁴ Tátrai egy másik tanulmányában tovább részletezi az itt leírtakat, megkülönböztet imperszonális, és perszonális narrációt. Mivel a nézőpontok szerveződése mindig egocentrikus, vagyis az „én”, mindig az aktuális beszélőt jelöli, hozzá képest jelöljük ki a többi szereplőt: „a perszonális kategória a beszédesemény résztvevői szerepeire utaló deiktikus nyelvi elemeket (a feladóra utaló „én”-t és a címzettre utaló „te”-t) tartalmazza, az imperszonális kategória pedig a beszédeseményen kívül eső személyre utaló „ő”-t, vagyis a harmadik személyt foglalja magába.”⁸⁵ Van tehát minden műnek egy narrátora, aki lehet egyrészt egy a szövegen kívül álló személy, aki rálát az eseménysor minden részletére, másrészt a történet valamely szereplője is. A fő nézőpont mellett megjelennek más, beágyazott megnyilatkozások is, különböző idézési módok (egyenes idézés, függő idézés, szabad függő idézés) segítségével, ami azért fontos, mert jelzi, hogy képesek vagyunk rá, hogy egy másik szemszögből is nézzük a világot a sajátunkon kívül. Ezt a kívülről önmagunkra való rálátást tekinti Mead az identitás előfeltételének.⁸⁶ Maga az elbeszélés tehát minden esetben egocentrikus, van egy „én”, az éppen aktuális megnyilatkozó – legtöbbször a narrátor –, aki egyéni világreprezentációval rendelkezik, és hozzá képest jelenik meg a „te” és az „ő”. A szövegtan a nézőpont „fogalmán” belül megkülönbözteti egymástól a referenciális központot, a tudatosság szubjektumát és a semleges kiindulópontot.⁸⁷ A referenciális központ mindig az aktuális megnyilatkozó nézőpontja – ami akár át is adható egy másik

⁸³ Mieke BAL, *Fokalizáció = Vizuális és irodalmi narráció: Szöveggyűjtemény.*

<http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/vir/szoveggyujtemeny/bal/> (2012. 03. 29).

⁸⁴ TÁTRAI Szilárd, *Az elbeszélés lehetőségei: Narráció és fokalizáció Ottlik Géza Iskola a határon és Továbbélők című regényében*, Magyar Nyelvőr, 2002/2, 158.

⁸⁵ TÁTRAI Szilárd, *Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége: Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére*, Magyar Nyelvőr, 2000/2, 226–238.

⁸⁶ George H. MEAD, *A pszichikum, az én és a társadalom*, Bp., Gondolat, 1973, 176., 180.

⁸⁷ TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára.* <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1244/124411.htm> (2012. 06. 03.)

megnyilatkozónak –, innen reprezentálódnak a személyközi („énhez” képest: „te”, „ő”, „mi”, „ti”, „ők”), téri („itthez” képest valahol „máshol”) valamint idői („most” hoz képest a múltban vagy a jövőben) viszonyok. A tudatosság szubjektuma alatt azt a személyt értjük, aki felelőssé tehető a megnyilatkozás információtartalmáért és formájáért, és ahogy a referenciális központ, ez is átadható. Végül a semleges kiindulópont azt az entitást jelöli, akitől elindul az értelmezés, és olyan értelemben semleges, hogy nincs köze a beszédesemény személyközi, téri és idői viszonyaihoz.⁸⁸

Legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy a művet összefoglaló fő elbeszélő – mint a *Béke Ithakában* három történetmondója, vagy a *Föld, föld!...* Máraija – az, aki birtokolja és adott esetben átadja másnak az imént felsorolt három részét a nézőpontnak. Mieke Bal felhívja a figyelmet arra is, hogy a nyelv egyik különös sajátossága, hogy különbséget tegyen az eseményeket elbeszélő és az azokat látó személy között, vagyis fennáll a lehetősége annak, hogy az elbeszélő megtartja magának a referenciális központot, míg a tudatosság szubjektumát átadja egy másik személynek (ezt nevezzük szabad függő idézésnek). Ebből az elgondolásból kiindulva Bal kijelenti, hogy „a narrátort és a fokalizálót soha nem szabad összekeverni”.⁸⁹ A történet elbeszélését uraló narrátorral szemben a fokalizáció tehát egyfajta látásmód, ami egy ponthoz – adott esetben személyhez – köthető, ahonnan az elbeszélt történet különböző elemei látszódnak, és ez a pont anélkül kerülhet egyik szereplőtől a másikhoz, hogy a narrátor személye változna. A dolgozat elején már felmerült a földrajzi térbeliség és az ember virtuális térbeliségének, nyelvben létének az oppozíciója: a nyelv, a narráció tehát képes újraalkotni a térbeliséget, a térbeli viszonyokat.

Azt a megkülönböztetést, amely elválasztja egymástól az elbeszélői hangot az elbeszélő nézőponttól, Gerard Genette-től származtatjuk.⁹⁰ A szerző az, aki felvéve egy szerepet válik narrátorrá, a narrátor tehát az a személyiség vagy hang, akinek a nézőpontjából megismerjük a történetet. A szerző és a narrátor azonban nem azonosak egymással. A kérdés adott, hogy a szerző és a narrátor intézménye mennyire válik el egymástól egy magát emlékezőként aposztrofáló műben? Roland Barthes problémaként veti föl, hogy ameddig hiszünk benne, addig a szerzőt saját műveinek múltjaként fogjuk felfogni, miközben a modern író a saját szövegével egy időben születik meg és kizárólag a megnyilatkozás idejében létezik. Vagyis az olvasó értelmezésében jelenik meg a szerző, az olvasóéban, aki már nem dekódolja, hanem

⁸⁸ TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A nézőpont szerepe a mondatban*. <http://mta.hu/cikkek/doktori-eloadasok-117241> (vö. Mieke BAL, *Fokalizáció = Vizuális és irodalmi narráció: Szöveggyűjtemény*. <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/vir/szoveggyujtemeny/bal/> (2012. 03. 29).)

⁸⁹ Mieke BAL, *Fokalizáció = Vizuális és irodalmi narráció: Szöveggyűjtemény*. <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/vir/szoveggyujtemeny/bal/> (2012. 03. 29).

⁹⁰ Vö. GÉRARD GENETTE, *Narrative Discourse*, Oxford, Oxford University, 1972/1980.

felülkódolja, nem megfejt, hanem létrehozza a szöveget.⁹¹ Paul Ricoeur tovább menve, elválasztja egymástól az implikált szerző és a narrátor fogalmát. Az elbeszélő hangtól és a nézőponttól elválaszthatatlannak tekinti a szerzőt, aki azonban láthatatlanná akar válni olvasói előtt, és így különböző álruhákban jelenik meg előttünk. Az implikált szerző tehát az, akire az olvasó a szöveg jegyeiben ráismer, valóságos egyéniségét irodalmi, színlelt változatának minőségéből következtetjük ki.⁹²

A mű minden esetben a szerző és az olvasó interakciójából jön létre. A szerző egy elképzelt olvasóhoz ír, az olvasó pedig az olvasás folyamatában megalkotja magának a mű szerzőjét, akit azonosít a névvel, amely alatt a szöveget közölték.⁹³ Az elbeszélői hang azonban nem azonosítható minden esetben a szerzővel. Az egyes szám első személyben írt szövegekben, ahol az elbeszélőt azonosíthatjuk a történet egyik szereplőjével, a narrátor és a szerző teljes mértékben különválnak egymástól, ahogyan azt Márainál a *Béke Ithakában* című műnél is láthatjuk, ahol nem is egy, hanem három elbeszélőt különböztethetünk meg, és egyiket sem azonosíthatjuk a szerzővel. A kérdés árnyaltabb megválaszolásához meg kell különböztetnünk az önéletrajzi műveket a többi irodalmi alkotástól. Az önéletrajzi elbeszélések, visszaemlékezések – mint például a *Föld, föld!...* is – az olvasókban automatikusan azt az olvasási módot hívják elő, hogy a narrátort azonosítsák a szerzővel.⁹⁴ A kérdés az, hogy ez a fajta olvasás azt az előfeltevést⁹⁵ is magával vonja-e, hogy a szerző által leírt minden állítást igazként fogadjon el az olvasó, vagy pedig mint fikciós művet fogja tekinteni.

Kulcsár-Szabó Zoltán felhívja a figyelmet arra, hogy az önéletrajz az a műfaj, ahol a valóság és a fikció közötti határvonal elmosódik, a két szféra azonos szubjektummal rendelkezik, a szerző alakjával, aki egyszerre létezik az életben és a szövegben is. Searle-re hivatkozva, a szituációs különbség okán elkülöníti a fikcionált beszédaktusokat, illetve „a fikciót a szavak és a dolgok közötti konvencionális szabályok áttörésével jellemzi”,⁹⁶ de ezt a nézetet el is veti. Helyette azt vallja, hogy „a fikció a „világ horizontja”, míg a világ a fikció horizontjává válhat”.⁹⁷ Az önéletrajzi művekben tehát a szerző, a narrátor és a szövegbeli én nem választhatóak el egymástól, ugyanakkor megfeleltetni sem tudjuk őket egymásnak. Az önélet-

⁹¹ Roland BARTHES, *A szerző halála* = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., 1996, 50–55.

⁹² Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa = Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 9–42.

⁹³ Vö. Bettine MENKE, *Ki beszél?: A beszélő arc alakzata a retorika történetében = Retorikai füzetek I. Figurák*, szerk. ODORICS Ferenc, FÜZI Izabella, Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2004, 87–119.

⁹⁴ Ezekkel a fogalmakkal nem foglalkozom bővebben a dolgozatomban, de ezt a témát tárgyalja Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló* című tanulmánykötetében. (L'Harmattan, 2003.)

⁹⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp., Osiris, 2003, 299–379.

⁹⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *A személyiségkonstrukció alakzatai a Tücsökzenében avagy egy „antihumanista” olvasat esélyei*, Új Holnap, 1996/1, 42–57.

⁹⁷ Uo., 42–57.

rajzot sem referenciális, sem fikciós műnek nem tekinthetjük, hanem Iser kategóriáihoz hasonlóan be kell vezetnünk az „imaginárius-én” fogalmát, amely a „reális-én” ellenpárja. A kettejük közötti kapcsolatteremtés lesz a „fiktív-én” feladata, ami azt jelenti, hogy a „valóságos és képzeletbeli én-pozíciók szétválaszthatatlansága éppen a „fiktív” én „teljesítménye”.⁹⁸ „A szerző-funkció értelmezését a „megírt” én (reprezentált szerző) irányítja az olvasás aktus-szerkezetében”,⁹⁹ vagyis az olvasó a szöveg szerzője és szereplője között elvégzett azonosítás következményeként olvassa önéletrajzként a szöveget. Az önéletrajziság így az olvasás alakzatává válik, és prozopopeia (arc- és hangadás a szövegnek)¹⁰⁰ „retorikai kategóriájával válik leírhatóvá”.¹⁰¹ Az tehát, hogy egy szerző önéletrajzaként olvasunk egy szöveget, egy olyan olvasási stratégia, amelyben „a szubjektum alakzata válik a szöveg retorikájának központi elemévé, egyetlen referenciájává”;¹⁰² a szerző így a valódi író és a fiktív elbeszélő közötti térben jön létre.

A jelentésadás minden esetben – így az önéletrajzi műveknél is – az olvasó feladata. A fikció bekerülésével minden leírt szöveg elveszíti igazságtartalmát a szónak abban az értelmében, ahogy – mint Kosztolányi mondja¹⁰³ – a törvényszék előtt a tárgyilagos igazságot valljuk. Mégsem mondhatjuk, hogy az irodalmi szövegek mentesek lennének a valóságtól, hiszen érthetetlené válna a szöveg, ha nem lenne valóságreferense.¹⁰⁴ Ez az állítás olyan értelemben is igaz, hogy kell, hogy legyen a szöveg tartalmának is a valóságra vonatkozó jelentése, minthogy a valóságban létezik maga a szöveg is. Mint ahogy azt korábban láttuk, a valódi író a saját tapasztalataiból építi fel a szöveget, így alkotva meg saját személyes történetét. Ezeket a történeteket olvasóként értelmezhetjük regényként vagy önéletrajzként is, és az olvasásmód kiválasztásával egyszerre döntünk arról is, hogy milyen mértékű valóságtartalmat tulajdonítunk a szövegnek. Az olvasásmód kiválasztásában pedig elsődlegesen az elbeszélés módja (egyes szám első személyben írt szöveget könnyen értelmezünk önéletrajzként), másrészt a valóságreferenciák száma és explicitté tétele segít minket, mint olvasókat. Maga a szöveg az, ami kinyilvánítja az olvasójának, hogy az hogyan olvassa őt. Az a szöveg, amely önéletrajzként való olvasásra szólítja fel olvasóit, explicitté teszi, hogy a szerző szempontjából íródik, vagyis a szerzőt teszi a narrátor és a fokalizátor pozíciójába is, és általában utal olyan eseményekre, amelyek valóságreferenciát biztosítanak a szövegnek. A regényként olvasott

⁹⁸ Uo., 42–57.

⁹⁹ Uo., 42–57.

¹⁰⁰ Vö. Bettine MENKE, *Ki beszél?: A beszélő arc alakzata a retorika történetében = Retorikai füzetek I. Figurák*, szerk. ODORICS Ferenc, FÜZI Izabella, Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2004, 87–119.

¹⁰¹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *A személyiségkonstrukció alakzatai a Tücsökzenében avagy egy „antihumanista” olvasat esélyei*, Új Holnap, 1996/1, 42–57.

¹⁰² Uo., 42–57.

¹⁰³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ábécé a prózáról és a regényről* = K. D., *Nyelv és lélek*, Bp., Osiris, 1999, 445.

¹⁰⁴ Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris, 2001, 21–43.

művekben is találhatunk valóságreferenciákat, de sokkal jobban elrejtve, implicit módon, a váltakozó fokalizációs pontok közötti résekben, a jelentésalkotás pillanatában. Paul de Man Kulcsár-Szabóhoz hasonlóan az önéletrajzot nem beszédmódnak, hanem az olvasás figurájának tekinti, amely az arcadás alakzatán keresztül minden szövegben megjelenik. Emellett felveti annak a lehetőségét is, hogy az önéletírás határozza meg az életet: „A referens határozza meg a figurát, vagy éppen fordítva: nem lehetséges vajon, hogy a referencia illúziója a figura struktúrájának velejárója, azaz többé nem tisztán és egyszerűen referens, hanem valami olyasmi, ami közelebb áll a fikcióhoz, méghozzá egy olyan fikcióhoz, amelyik idővel mégiscsak szert tesz bizonyos fokú referenciális termelékenységre?”¹⁰⁵ Ez a meglátás Márainál is visszaköszön, hiszen a haza nyelvben való megfogalmazása egy újfajta, a valóságon túlmutató referenciaszintet teremt meg.

Márai elemzett szövegei tehát feltárhatják előttünk az írójuk otthonról és hazáról alkotott képét, ám ezek értelmezése a szövegekhez társított olvasásmódok függvényében alakulhat. Míg a *Föld, föld!...* egy önéletrajzi olvasatot implikál, a *Béke Ithakában* sokkal inkább a fikcionális (regényszerű) olvasatot vonja maga után, így ez utóbbiban csak az értelmezés során találhatunk a valóságra utaló tartalmakat. A térbeliségként, topográfiai, földrajzilag lokalizálható egységként értelmezett „haza” fogalommal szakít Márai, amikor a hazát a nyelvben határozza meg, vagyis a haza „helye” már nem a topográfiai, objektív térbeliség, hanem az ember, aki a nyelv hordozója, aki a nyelvben lakozik.

VERTIKÁLIS HAZA

Európában a nemzetek közötti legfőbb választóvonalnak a nyelvek különbözőségét vehetjük. Ez hívja elő alapvetően azt a sokszínűséget, mely a kontinens kultúrájának erejét is adja.¹⁰⁶ Márai számára a nemzethez való tartozás egyik alapvető feltétele a nyelvi közösséghez való tartozás is volt, a nyelvet egyfajta szellemi hazát teremtő erőnek tekintette, amely a múltat és jelent, illetve az emlékezést és a fikciót képes összekötni.¹⁰⁷ Ahogy a „szellemi Európa” ereje a különbözőségben, úgy a „szellemi nemzet” ereje abban a közös pontban ragadható meg, amelyet a nyelv biztosít.¹⁰⁸ Az tehát, ami egyfelől megkülönböztet minket a többi európai nemzettől, az identitásunk alapját is adja. Magyar és igazán európai is csak úgy lehet tehát, ha a magyar nyelv birtokosa. A magyar nyelv az oka, amiért nem akarja elhagyni az

¹⁰⁵ Paul DE MAN: *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 94–95.

¹⁰⁶ SZEKÉR Endre, *Márai és a magyar nyelv* = Sz. E., *Márai Sándor és világa: Tanulmányok, cikkek*, Argumentum, 2010, 128–133.

¹⁰⁷ BÁLINT Péter, *Márai idegenség-tudata (utazás és idegenség a Naplók tükrében)* = B. P., *Utazás és idegenség: Esszék és tanulmányok*, Kortárs, 2009, 5–23.

¹⁰⁸ SZÁVAI János, *Horizontális haza – vertikális haza (Föld, föld!...)* = Sz. J., *A kassai dóm: Közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 164–183.

országot, még akkor sem, amikor tudja, hogy legjobb esetben is csak annyit engednek meg neki, hogy hallgasson. Az emigráció előtt évekig gyötrődött. Lett volna rá lehetősége korábban is, mint ahogy végül megtette ezt a lépést, de a nyelvhez való kötődés visszatartotta: „Hol a helyem? (...) Mi vár otthon? A „Haza”?... (...) Nem hittem abban, hogy a „Haza” vár. De vannak pillanatok az életben, amikor – egészen csendesen – választ hallunk, üzenetet. Ez is ilyen pillanat volt. És a válasz (...) mist is csendes volt. Vissza kell menjek Magyarországra, ahol nem vár senki, ahol nincs „szerep”, sem „hivatás” – de van valami, ami számomra az élet egyetlen értelme: a magyar nyelv.”¹⁰⁹ Mert Márai pontosan tudta azt, amire a *Béke Ithakában* egyik elbeszélője, Télegonos hosszú tanulás után jött rá: „Megtanultam, hogy a szavaknak többféle értelmük van: az is, amit jelentenek s aztán az is, amiről hallgatnak. (...) idővel megtanultam – és talán ez volt a legnehezebb –, hogy az emberi szájjal nem csak enni, beszélni és csókolni lehet, hanem hallgatni is.”¹¹⁰ Az idealizált hagyomány azonban, mely biztosította az író számára szabad hallgatást, megsemmisült, mikor a rendszer propagandájának érdekében próbálták minden áron megszólaltatni az írókat. Ekkor döntött Márai az emigráció mellett, és ekkor szakadt el a horizontális hazájától is, ami a nyelvi közösségtől való elszakadást is jelentette, hiszen a magyar nyelv egyedül állt a világban. Míg egy angol, német vagy esetleg francia nyelvű író bárhol meg tudott volna telepedni a világban, a magányos magyar nyelv képviselője csak az irodalom közvetítésével maradhatott kapcsolatban a szellemi hazával. „Mert engem – fiatalon és aztán deres fejjel, két világháború után – igazán, alkatian, szőröstül-bőröstül soha nem érdekelt semmi más: csak a magyar nyelv, és annak felső fokú teljessége, a magyar irodalom. Egy nyelv, amelyet az ember-milliárdok között tízmillió ember ért, senki más. Egy irodalom, bezárva ebbe a nyelvbe, amely – hiába volt nemzedékek hősiek erőlködése! – soha nem tudott igazán valóságban szólani a világhoz. De ez a nyelv és ez az irodalom nekem a teljes értékű életet jelentette, mert csak ezen a nyelven tudom elmondani, amit mondani akarok. (És csak ezen a nyelven tudom elhallgatni, amiről hallgatni akarok.) Mert csak akkor és addig vagyok „én”, amíg magyarul tudom megfogalmazni, amiről hallgatni akarok.”¹¹¹

Márai íróként akart létezni külföldön is. Ezt az elköteleződését Naplójában meg is fogalmazza: „...elmenni innen, mihelyst lehet. Ha élek még, ha lesz erőm és módom elmenni innen. Magyarul írni, odakünn is, a magyarság neveléséért dolgozni. De elmenni innen.”¹¹² Márai távozásakor szakított nem csak a magyar politikai társadalommal, hanem olvasóival is, elveszítette ezzel a visszajelző közeget, amely minden író számára nélkülözhetetlen feltétel az

¹⁰⁹ *Föld*, 238.

¹¹⁰ *Béke*, 327.

¹¹¹ *Föld*, 238.

¹¹² MÁRAI Sándor, *Napló: 1943-1944*, Akadémiai, Helikon, 1990.

alkotáshoz. Még az 1956-os nagyobb emigrációs hullám után sem jött létre az Egyesült Államokban egy erős szellemi centruma a magyarságnak. Ennek oka egyrészt a nyelvi elszigetelődés, másrészt az ebből adódó szűk olvasóközönség volt. Márai még ettől a szűk olvasóközönségtől is elszakította magát, egyrészt a rendszerrel való szembefordulása miatt, másrészt pedig mert még az enyhülés időszakában sem engedte könyvei Magyarországi kiadását. Ennek következménye pedig az lett, hogy miközben a külföldi közeg nem igazán fogadta be – csak egy szűk emigráns értelmiségi olvasóközönség ismerte műveit – Magyarországon néhány régi hívét leszámítva már nem tudták, hogy ki ő. Márai mégis írt. Arra a kérdésre, hogy ilyen körülmények között miért, a *Béke Ithakában* Télegonos által elbeszélrt részében találhatunk választ: „– Mi célja az írásnak...? – kérdeztem tájékozatlanul. – Az ember tud hangokkal beszélni. Mi szüksége van írott jelekre...? – A hatalmasok és a gazdagok – mondta a helóta – egyféle örökkévalóságot remélnék az írástól. Azt hiszik, személyiségük és cselekedeteik emléke tovább él, ha mássalhangzókból és magánhangzókból rögzítik.”¹¹³ Hiába történik meg bármi a valóságban, míg nem írják le vagy nem beszélik el, olyan, mintha nem is létezne. Amit pedig leírtak, referencia nélkül is valósággá válik: „Mert a művész nem a valóságot ábrázolja, hanem azt a látomást, melyet a valóság élménye kelt az emberi lélekben. Ez a többlet a művészet.”¹¹⁴

A haza valósága tehát az irodalomban és a nyelvben van. A *Föld, föld!...* egyik központi témájaként is megjelenik ez a gondolat, mikor azokról a költőkről és prózaírókról esik szó, akik Márai számára a hazát jelentik. Márai az irodalmon keresztül tartotta fenn a magyar nyelvvel és a hazával való kapcsolatát. A magyar irodalom kiemelkedő alkotásait olvasta, többek között Aranyt, Jókait, Berzsenyit, Vörösmartyt, Krúdyt, Móriczot. A *Halotti beszéd* című vers is ebből a nézőpontból mutatja be az emigránsok sorsát: a szavak fokozatosan kopnak ki a nyelvből, és ezzel párhuzamosan szűnik meg a hazához való ragaszkodás is. A folyamatos intertextuális utalások pedig, melyek a nyelven keresztül a hazához kötik az emigránst, az irodalom emblematisztikus szereplőitől származnak. Márai a magyar írók egyetlen hazájának a magyar nyelvet tekintette, ebbe kapaszkodott több évtizedes emigrációja alatt. Utolsó naplójában ezt így fogalmazza meg: „A horizontális haza omladékony, változékony. A vertikális haza tömör, ércnél maradandóbb. Néha csak egy verssor.”¹¹⁵

¹¹³ *Béke*, 291.

¹¹⁴ MÁRAI Sándor, *Napló: 1943-1944*, Akadémiai, Helikon, 1990.

¹¹⁵ MÁRAI Sándor, *Napló 1984-1989*, Bp., Helikon, 1999, 11.

FELHASZNÁLT IRODALOM

SZÉPIRODALOM

MÁRAI Sándor: *Béke Ithakában*, Szombathely, Helikon, 2008.

MÁRAI Sándor, *Föld, föld!...*, Akadémiai, Helikon, 1991.

BABITS Mihály, *Odysseus és a szirének* = B. M., *Hatholdas rózsakert*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

F. M. DOSZTOJEVSZKIJ, *Tanulmányok, levelek, vallomások*, Bp., Magyar Helikon, 1972.

MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt: 1949*, Toronto, Vörösváry, 1999.

MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt: 1950-1951-1952*, Toronto, Vörösváry, 2001.

MÁRAI Sándor, *Ami a Naplóból kimaradt: 1953-1954-1955*, Toronto, Vörösváry, 2003.

MÁRAI Sándor, *Halotti beszéd* = M. S. *Halotti beszéd: Összes versek*, Debrecen, Helikon, 2010, 258–260.

MÁRAI Sándor, *Olvasmány* = M. S., *Írók, költők, irodalom*, Helikon, 2002, 188-190.

MÁRAI Sándor, *Napló 1943-1944*, Akadémiai, Helikon, 1990.

MÁRAI Sándor, *Napló (1948-1957)*, Washington, Occidental Press, 1968.

MÁRAI Sándor, *Napló 1984-1989*, Bp., Helikon, 1999.

OTTLIK Géza, *Buda*, Bp., Európa, 1993.

SZAKIRODALOM

ANGYALOSI Gergely, *Történelem és fikció (Márai Sándor: Föld, föld!...) = „Este nyolckor születtem...”*: *Hommage à Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZI Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, 2000, 147–156.

Mieke BAL, *Fokalizáció* = Vizuális és irodalmi narráció: Szöveggyűjtemény, <http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mediatar/vir/szoveggyujtemeny/bal/> (2012. 03. 29).
(Mieke BAL, *Narratology: Introduction to The Theory of Narrative*, Trans. Christine van Boheemen, Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press, 1999, 142–161.)

BÁLINT Péter, *Márai idegenség-tudata (utazás és idegenség a Naplók tükrében)* = B. P., *Utazás és idegenség: Esszék és tanulmányok*, Kortárs, 2009, 5–23.

Roland BARTHES, *A szerző halála* = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., 1996, 50–55.

Paul DE MAN: *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 98–107.

DÖMÖTÖR Vilmos, *Az emigráció két útja: Márai Sándor Béke Ithakában és San Gennaro vére*, *Studia Caroliensia*, 2009/4, 129–153.

- Elisabeth FRENZEL, *Stoffe der Weltliteratur: Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher längsschnitte*, Stuttgart, Alfred Kröner verlag, 1992, 587–594.
- FRIED István, „Az ő kedves szava Logos volt – az értelem”: *Antikvitás-recepció a korszakküszöbön* = F. I., *Magyar irodalom(történet): Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2010, 184–213.
- Hans-Georg GADAMER: *A szép aktualitása: a művészet mint játék, szimbólum és ünnep* = H. G. G., *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 11–84.
- Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp., Osiris, 2003, 299–379.
- Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris, 2001, 21–43.
- Hans Robert JAUSS, *Idő és emlékezés Marcel Proust Az eltűnt idő nyomában című regényében* = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 5–77.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: *A személyiségkonstrukció alakzatai a Tücsökzenében avagy egy „antihumanista” olvasat esélyei*, Új Holnap, 1996/1, 42–57.
- Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, L'Harmattan, 2003.
- LŐRINCZY Huba, „... személyiségnek lenni a legtöbb, amire ember képes”: *Béke Ithakában* = L. H., „... személyiségnek lenni a legtöbb...”: *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993, 211–221.
- LŐRINCZY Huba, „... személyiségnek lenni a legtöbb...”: *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993, Előszó.
- LŐRINCZY Huba, *Indulóban a saját sors elé avagy számadás az exodusról: Föld, föld!...* = L. H., „... személyiségnek lenni a legtöbb...”: *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993, 131–143.
- George H. MEAD, *A pszichikum, az én és a társadalom*, Bp., Gondolat, 1973.
- Bettine MENKE, *Ki beszél?: A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, = *Retorikai füzetek I. Figurák*, szerk. ODORICS Ferenc, FÜZI Izabella, Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji, 2004, 87–119.
- PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában* = P. F., *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 225–302.
- POMOGÁTS Béla, *Emigráció előtt és után: Márai Sándor pályafordulata*, <http://www.pim.hu/object.301f202b-38a2-4178-b1eb-240f59c3567f.ivy> (2012. 02. 27).
- Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa* = *Narratívák 2.: Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijarat, 1998, 9–42.

- RITOÓK Zsigmond, *Márai és Homéros: Jegyzetek a Béke Ithakában-hoz*, Holmi, 2002/5, 564–574.
- ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2010, 273–333.
- RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Korona, 1998.
- SZÁVAI János, *Horizontális haza – vertikális haza (Föld, föld!...)* = Sz. J., *A kassai dóm: Közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 164–183.
- SZEKÉR Endre, *Márai és a magyar nyelv* = Sz. E., *Márai Sándor és világa: Tanulmányok, cikkek*, Argumentum, 2010, 128–133.
- SZEKÉR Endre, *Márai Sándor és Európa* = Sz. E., *Márai Sándor és világa: Tanulmányok, cikkek*, Argumentum, 2010, 135–136.
- TÁTRAI Szilárd, *Az elbeszélés lehetőségei: Narráció és fokalizáció Ottlik Géza Iskola a határon és Továbbélők című regényében*, Magyar Nyelvőr, 2002/2, 157–169.
- TÁTRAI Szilárd, *Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége: Kísérlet a perszonális narráció szöveg-tani megközelítésére*, Magyar Nyelvőr, 2000/2, 226–238.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára*, <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1244/124411.htm> (2012. 06. 03.)
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *A nézőpont szerepe a mondatban*, <http://mta.hu/cikkek/doktori-eloadasok-117241> (2012. 03. 29).
- Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1975, IV, 579.
- Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás* = H. W., *A történelem terhe*, Bp., Osiris-Gond, 1997, 68–103.